

ГРОШОВО-КРЕДИТНІ ТА ФІНАНСОВІ МЕХАНІЗМИ ПЕРЕХІДНОЇ ЕКОНОМІКИ

Олександр ДЗЮБЛЮК

ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ РЕЗЕРВНИХ ВИМОГ ЦЕНТРАЛЬНОГО БАНКУ ЯК ІНСТРУМЕНТУ МОНЕТАРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПЕРЕХІДНОЇ ЕКОНОМІКИ

Резюме. У статті розглянуто суть та особливості використання резервних вимог як інструменту реалізації монетарної політики центрального банку. Обґрунтовано напрямки вдосконалення застосування мінімальних обов'язкових резервів Національним банком України через запровадження елементів диференціювання резервних вимог за різними критеріями – за термінами залучення ресурсів, абсолютними сумами коштів, внесених на банківські депозити, залежно від типів кредитних установ.

Основа функціонування Національного банку України, як і діяльності центральних банків розвинутих країн, – монетарне регулювання економіки, головними інструментами реалізації якого є свого роду «класичний набір», що включає встановлення мінімальних обов'язкових резервів для комерційних банків, операції з державними цінними паперами на відкритому ринку, а також політику облікової ставки. В цьому переліку один з найдієвіших інструментів проведення грошово-кредитної політики – встановлення центральним банком для комерційних банків мінімальних резервних вимог.

Мінімальні резервні вимоги – це інструмент монетарного регулювання економіки, суть якого у встановленні для комерційних банків обов'язкової норми ресурсів (у процентному відношенні від величини залучених пасивів), котрі вони зобов'язані зберігати в центральному банку. Встановлення центральним банком мінімальних резервних вимог для комерційних банків виявило можливості його впливу на діяльність окремих кредитних установ і на грошову сферу економіки загалом, що вивело обов'язкові резерви у ряд найважливіших інструментів державного регулювання економічного життя суспільства.

Уперше мінімальні обов'язкові резерви для комерційних банків на офіційному рівні були запроваджені у США в 1913 р. зі створенням Федеральної резервної системи. Цей досвід перейняли інші центральні банки, і нині даний інструмент грошово-кредитного регулювання застосовують майже у всіх країнах з розвинутими ринковими відносинами.

Проблеми застосування мінімальних резервів пов'язані насамперед з чітким визначенням їхнього функціонального призначення і ролі у макроекономічному регулюванні та співвідношенням цієї ролі з певними недоліками реалізації на практиці механізму обов'язкового резервування. Актуальність даної проблеми є очевидною не лише для промислово розвинутих країн, а й для країн з перехідною економікою, до яких належить нині й Україна. Значний обсяг змін у фінансово-кредитних системах країн, що перебувають на шляху ринкових перетворень, зумовлює певні труднощі у застосуванні всього спектра різноманітних інструментів державного регулювання економіки, тому вимагає всебічного аналізу й обґрунтування механізму реалізації таких важелів, як система обов'язкового резервування. Ключовим моментом зазначеного аналізу є визначення функціонального призначення мінімальних обов'язкових резервів та оцінка впливу їхнього застосування на перебіг макроекономічних процесів.

Загалом обов'язкові резервні вимоги виконують в економічній системі дві основні функції: по-перше, слугують засобом підтримання ліквідності банківських установ і, по-друге, є інструментом регулювання обсягу грошової маси в обігу. Розвиток і взаємозв'язок даних функцій визначає роль мінімальних обов'язкових резервів у сучасних умовах.

Первинною функцією резервних вимог було страхування ліквідності кредитних інститутів, а мінімальні резерви мали задовольняти інтереси вкладників, коли за тих чи інших обставин могло розпочатися вилучення ресурсів з комерційного банку. Однак основною функцією обов'язкових резервних вимог нині є вплив на кредитний потенціал комерційних банків з метою регулювання кількості грошей в обігу. Рівень мінімальних резервних вимог, що встановлює центральний банк, безпосередньо впливає на кількісні параметри кредитування банківською системою економіки і, в кінцевому підсумку, визначає обсяг грошової маси (рис. 1).

Центральний банк періодично змінює норматив обов'язкового резервування залежно від ситуації, що складається на ринку, і типу політики, котру він проводить. При обмежувальній грошово-кредитній політиці центральний банк підвищує норми обов'язкових резервів, що призводить до зменшення тієї частки ресурсів, яку можна спрямувати комерційними банками на кредитування підприємств і населення, що призводить до скорочення грошової маси в обігу. Розширювальна (експансивна) монетарна політика, навпаки, передбачає зниження норм обов'язкових резервів, коли більша частка ресурсів залишається у розпорядженні комерційних банків, надаючи останнім змогу збільшувати обсяги кредитування економічних агентів, що водночас призводить і до нарощування грошової маси.

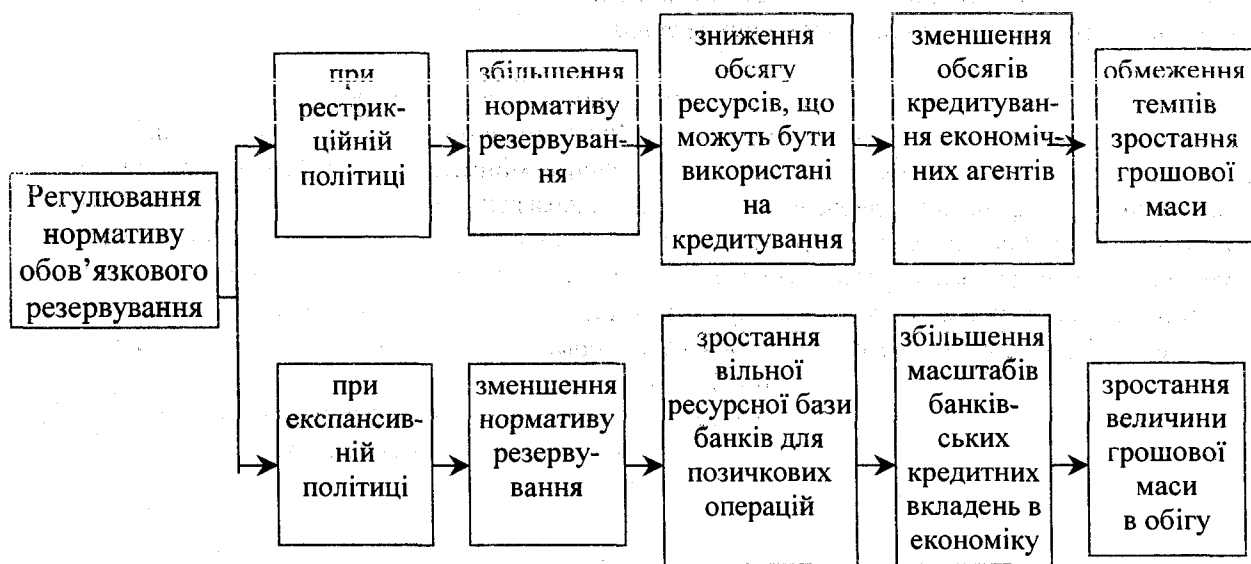

Рис. 1. Використання мінімальних резервних вимог як інструменту монетарного впливу на економіку.

Комерційні банки, як відомо, спроможні емітувати гроші в економіку при здійсненні депозитно-позичкових і розрахункових операцій. При цьому абсолютний приріст депозитів в одному банку може призвести до збільшення в геометричній прогресії грошової маси в масштабах усієї економіки. На практиці можливості зростання пропозиції грошей залежать передусім від величини обов'язкових резервів, котрі є основним стримуючим фактором для розширення кредитної експансії комерційних банків, впливаючи на стан грошової бази в країні, а отже, і на обсяг платіжних засобів в обігу.

Оцінка взаємозв'язку між динамікою грошової бази і грошової маси в Україні вказує на значний рівень впливу першої на останню, відповідно і на дієвість регулюючих заходів Національного банку, спрямованих на зміну нормативу обов'язкового резервування з метою обмеження темпів зростання грошової бази й адекватного регулювання змін грошової маси (табл. 1).

Таблиця 1

Зміна норм обов'язкового резервування і динаміка окремих макроекономічних параметрів *

Роки	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Показники										
1. Грошова база:										
– сума, млн. грн.	6	269	1523	3538	4882	7058	8625	11988	16780	23055
– темпи зростання до попереднього року, %	1364	4483	566	232	138	145	122	139	140	137
2. Норматив обов'язкового резервування коштів комерційних банків в НБУ, %	13	25	15	15	15	15	16,5	17	15	6 14
3. Грошова маса, М2:										
– обсяг, млн. грн.	25	482	3216	6846	9023	12448	15432	21714	31390	44997
– темпи зростання до попереднього року, %	1050	1928	667	213	132	138	124	141	145	143
4. Темпи інфляції, %	2000	10156	401	182	40	10	20	19	26	6

* Джерело: Бюлетень НБУ. – 2002. – № 1. – С. 61, 66 – 69.

Як показують наведені в таблиці 1 дані, у період гіперінфляції в Україні підвищення нормативу обов'язкового резервування коштів комерційних банків з 13% до 25% стало одним з найважливіших факторів обмеження темпів зростання грошової бази з 4483% до 566% і грошової маси – з 1928% до 667%, позаяк комерційні банки змушені були більшу частку своїх ресурсів утримувати як обов'язкові резерви на кореспондентських рахунках в НБУ, що стало фактором обмеження їхньої кредитної експансії, а отже, і мультиплікативного розширення грошової маси. Як результат, темпи інфляції знизились з 10156% у 1993 р. до 401% у 1994 р. з утриманням подальшої тенденції до зниження.

Особливості впливу змін норм обов'язкових резервів на кредитну активність комерційних банків, а згодом і на динаміку грошової маси виражаються через зміну грошової бази, котра включає, крім готівки в обігу, величину банківських резервів. Врешті величина грошової бази, на яку центральний банк країни безпосередньо впливає саме через регулювання обов'язкових резервних вимог, у нормальних ринкових умовах є основою впливу відповідного монетарного регулятивного механізму на грошову масу, а будь-які зміни у грошовій базі так чи інакше мають позначатися і на кількості грошей в обігу. При цьому зміна грошової бази як суми готівки (грошей поза банками) і резервів комерційних банків (готівки в касах і коштів на рахунках в НБУ) відображає відповідні зрушення і у динаміці обсягів кредитних вкладень в економіку (табл. 2).

Динаміка грошової бази і обсягів кредитних вкладень банків в економіку України *

(млн. грн.)

Роки	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Показники										
1. Грошова база	6	269	1523	3538	4882	7058	8625	11988	16780	23055
2. Гроші поза банками	5	128	793	2623	4041	6132	7158	9583	12799	19465
3. Резерви комерційних банків (р.1 – р. 2)	1	141	730	915	841	926	1467	2405	3981	3590
4. Темпи зростання резервів, %	-	14100	518	125	92	110	158	166	165	90
5. Кредитні вкладення комерційних банків в економіку	27	406	1558	4078	5452	7295	8873	11787	19121	27792
6. Темпи зростання кредитних вкладень, %	-	1504	384	262	134	134	122	133	162	145

* Джерело: Бюлетень НБУ. – 2002. – № 1. – С. 64 – 69, 84.

Підтвердженням указаної залежності є протилежна спрямованість у динаміці темпів зростання загального обсягу резервів комерційних банків і величини кредитів, наданих суб'єктам господарювання. У такому аспекті збільшення резервів загалом (у тому числі за рахунок резервних вимог центрального банку) звужує ресурсну базу комерційних банків та їхні можливості щодо надання кредитів, а зменшення – породжує протилежні тенденції.

Зазначені аспекти загалом характеризують зміну мінімальних обов'язкових резервів як доволі дієвий механізм, здатний активно впливати на стан грошової сфери економіки в плані регулювання можливостей комерційних банків кредитувати господарство.

Безпосередня дія зазначеного механізму залежить від величини встановленого центральним банком нормативу обов'язкових резервних відрахувань, котрі мають здійснювати комерційні банки. Різні підходи у застосуванні даного інструменту монетарного регулювання в різних країнах визначають і відмінності у нормах резервування. Рівень обов'язкових резервних вимог значною мірою коливається по країнах залежно від національних особливостей економіки, розвитку кредитної системи і стану грошового обігу.

Водночас попри всю дієвість застосування мінімальних резервних вимог у процесі реалізації грошово-кредитної політики слід враховувати й об'єктивно існуючі межі ефективності даного інструменту і його впливу на функціонування банківської системи, що пов'язано з дією ряду факторів, найважливішими серед яких, на наш погляд, є наступні.

По-перше, необхідно відзначити, що вплив мінімальних обов'язкових резервів на функціонування комерційних банків може суттєво обмежуватися наявністю у них надлишкових резервів, тобто ліквідних активів понад обов'язковий резервний мінімум. Чим більші надлишкові резерви, котрі не може контролювати центральний банк, тим менші його можливості впливати на динаміку грошових агрегатів через зміну обов'язкових резервних вимог. Характерним щодо цього є приклад Японії, де комерційні банки традиційно володіють значними надлишковими резервами, що зводить до мінімуму можливості центрального банку впливати на них через зміну норм обов'язкових резервів, котрі через це є серед найнижчих у розвинутих країнах.

По-друге, обмежена ефективність застосування мінімальних обов'язкових резервів пов'язана також з можливостями центрального банку збільшувати норми резервування. Об'єктивні межі такого збільшення зумовлені тим, що це, з одного боку, суттєво знижує конкурентоспроможність банків порівняно з іншими кредитно-фінансовими установами, на які не поширюється дія обов'язкових резервів, а з іншого – спонукає банківські установи до пошуку шляхів (законних і незаконних) уникнення виконання резервних зобов'язань. Крім того, збільшення обов'язкових резервів комерційні банки, як правило, компенсують, перекладаючи цей тягар на своїх клієнтів, – шляхом зменшення процентних ставок за депозитними операціями і підвищення плати за кредитні та інші послуги. У результаті вільні на ринку грошові ресурси спрямовуються не до комерційних банків, а до інших інститутів кредитної системи, процес функціонування яких не регулює центральний банк. Це, у кінцевому підсумку, не лише підриває конкурентоспроможність банківських установ, а й суттєво обмежує можливості впливу самого центрального банку на фінансовий ринок країни.

По-третє, проблема зниження конкурентоспроможності банків у зв'язку з виконанням резервних вимог загострюється також відсутністю плати за кошти, розміщені в обов'язкові резерви, що знижує загальну дохідність банківських активів. Така ситуація характерна для більшості розвинутих країн за винятком тих, де порівняно високі норми резервування компенсуються певними процентними виплатами. Цю проблему центральні банки ряду країн вирішують шляхом надання можливості зарахування до сум обов'язкових резервів коштів, вкладених у державні цінні папери, що приносять проценти. Дана система дає змогу, з одного боку, поповнювати Державний бюджет з неінфляційних джерел, а з іншого – певною мірою полегшити тягар безпроцентних вкладень для комерційних банків, загалом підвищуючи їхню конкурентоспроможність.

Слід зазначити, що і в Україні, починаючи з листопада 1997 р., комерційним банкам дозволялося зараховувати в покриття обов'язкових резервів суми коштів, вкладені у державні цінні папери на аукціонах. У результаті частину банківських резервів банки могли перетворити на робочі активи, забезпечуючи отримання належного рівня доходу при збереженні порівняно високої ліквідності. Це давало змогу значним чином зменшити вплив “податкового” ефекту мінімальних резервів на комерційні банки, який полягає у зниженні середньої норми прибутку кредитних установ внаслідок виконання ними резервних вимог центрального банку. Однак згодом ці можливості було скасовано.

По-четверте, загальна ефективність мінімальних обов'язкових резервів як інструменту грошової політики на макrorівні більшою мірою виявляється у довготерміновому плані через вплив депозитного мультиплікатора на обсяги банківського кредитування економіки і динаміку грошової маси. При цьому навіть невеликі коливання норм резервних вимог зумовлюють значні зміни кон'юнктури ринку позичкових капіталів. Зрозуміло, що за таких обставин центральний банк не може часто змінювати ставки резервування, оскільки це тільки дестабілізує впливало б на фінансовий ринок країни, змушуючи комерційні банки пристосовуватися до таких змін шляхом нарощування обсягів надлишкових резервів і тим самим зменшувати можливості регулюючого впливу центрального банку. Тому у банківській практиці розвинутих країн норми мінімальних обов'язкових резервів використовуються центральним банком переважно для довготермінового регулювання діяльності комерційних банків і переглядаються раз на кілька років за умов необхідності внесення суттєвих коректив у динаміку й обсяг грошової маси.

Зазначені аспекти значною мірою стали основою для висновків деяких економістів у науковій літературі про “негнучкість” механізму обов'язкового резервування і про повну його непридатність для поточного оперативного регулювання ринку позичкових капіталів. Нагомість, на думку ряду фахівців, провідне місце в системі регулювання центральним банком економічних процесів мають зайняти такі інструменти, як операції на відкритому ринку та зміна облікової ставки. Не заперечуючи важливості даних важелів регулюючого впливу центрального банку, слід зазначити, що й обов'язкові резерви не втрачають свого значення як інструменту дії на грошово-кредитну сферу економіки, особливо в умовах перехідного періоду.

Дієвість механізму обов'язкового резервування є доволі важливою для центрального банку за обставин непередбачуваного збільшення пропозиції грошової маси на ринку або, навпаки, її незапланованого зменшення. Неабияку роль відіграє також об'єкт для розрахунку норм резервування.

У переважній більшості випадків мінімальні обов'язкові резерви встановлюють щодо пасивів банківських установ, хоча в окремих країнах (наприклад в минулому у Франції) можуть бути встановлені і стосовно активів, що визначає їхню залежність від величини наданих кредитів. Загалом резервні вимоги поширюються або на загальну величину пасиву банківського балансу, або на окремі його статті (в абсолютних сумах на конкретну дату чи на їх приріст за певний період). Статті пасивів комерційних банків при встановленні резервних вимог здебільшого диференціюють за термінами залучення коштів – чим вони коротші, тим вищі ставки резервування. Така схема дає змогу безпосередньо ув'язати резервні вимоги центрального банку з ліквідністю комерційних банків, що створює перелумови стабільного функціонування всієї кредитної системи країни.

У той же час необхідно розуміти, що ефективність даного механізму грошово-кредитного регулювання вирішальною мірою залежить, на наш погляд, не так від абсолютної величини норм резервування, як від гнучкості схеми їхнього застосування, що полягає у диференціюванні резервних вимог за видами банківських активних і пасивних операцій та й, врешті, за видами самих кредитних інститутів – суб'єктів резервування.

З урахуванням зазначених моментів необхідно виокремити певні напрямки, що можуть сприяти вдосконаленню механізму практичного застосування мінімальних обов'язкових резервів як інструменту Національного банку щодо макrorівневого регулювання економічних процесів в умовах перехідного періоду.

Само запровадження елементів диференціювання резервних вимог за різними критеріями слід вважати одним з найперспективніших напрямків розвитку резервних вимог у системі заходів монетарного регулювання економіки. При цьому як основні критерії такого диференціювання найдоцільнішим бачиться використання трьох наступних.

По-перше, розподіл норм резервування за термінами залучених ресурсів, що здебільшого є загальноприйнятою практикою у встановленні резервних вимог центральними банками розвинутих країн світу. Таке диференціювання може бути дієвим засобом впливу на різні агрегати грошової маси і відповідно важелем управління динамікою кожного з них, що, у кінцевому підсумку, є важливим інструментом регулювання рівня інфляції в країні. Крім того, розподіл норм резервування за термінами залучених ресурсів може певною мірою стимулювати інвестиційну діяльність, що пов'язано із застосуванням нижчої норми за депозитами з порівняно тривалішими періодами зберігання, котрі використовують як джерело довготермінових вкладень коштів. У результаті в структурі кредитної системи більшого розвитку набудуть ті банківські установи, діяльність яких в основному спрямована на кредитування інвестиційних проектів. В умовах високих темпів інфляції зниження норм резервування для довготермінових банківських ресурсів не було актуальним через практичну відсутність таких коштів у банківських пасивах. Однак фінансова стабілізація зумовлює необхідність зміщення пріоритетів у макроекономічній політиці держави, висуваючи на перший план завдання зростання виробництва, котрий неможливий без стимулювання інвестиційної активності банків. Попри те, що Національний банк подібну диференціацію недавно вже запровадив (постанова правління НБУ № 127 від 10. 04. 2002 р.) вона має надто обмежений характер: короткотермінові й довготермінові кошти. Більше розширення спектра залучених банками депозитів за термінами може бути дієвим засобом впливу на динаміку різних агрегатів грошової маси, а отже, підвищити ефективність грошово-кредитного регулювання.

По-друге, диференціювання нормативів обов'язкових резервів за абсолютними сумами коштів, внесених на банківські депозити. У Німеччині, наприклад, для вкладів до запитання встановлена прогресивна шкала ставок резервування залежно від розміру депозиту: до 10 млн. німецьких марок – 6,6%, від 10 до 100 млн. марок – 9,9%, понад 100 млн. німецьких марок – 12,1%. Запровадження у банківській практиці нашої країни подібної системи прогресивного диференціювання могло б певною мірою створити у комерційних банків зацікавленість у роботі з дрібними вкладниками, а не лише з великими корпоративними клієнтами, що мало б позитивний вплив і на стан ліквідності кредитної системи загалом внаслідок широкої диверсифікації банківських пасивів.

По-третє, система диференціювання резервних вимог залежно від типів кредитних установ, їх розмірів, а також вибору пріоритетів при здійсненні активних операцій. Функціонування подібної

системи дає змогу центральному банку впливати на склад і структуру кредитної системи, де більшого розвитку набувають ті інститути, котрі є найбільш конкурентоспроможні з точки зору можливості виконання резервних вимог і для яких встановлено пільгові ставки резервування. Критеріями такого диференціювання і надання пільг можуть бути величина статутного фонду банку, його територіальне розміщення або кредитування тих чи інших програм відповідно до завдань економічної політики держави. Використання подібної системи резервування могло б надати Національному банку можливість стимулювати розвиток банківської справи, відповідно і виробничій сфері у порівняно відсталих (з економічної точки зору) регіонах. Крім того, в Україні пільги могли б надавати при здійсненні банківських операцій, пов'язаних з кредитуванням галузей АПК, орієнтованого на експорт машинобудування, запровадження енергозберігаючих технологій та інших важливих програм. Важливо зазначити, що використання подібного режиму диференціювання норм обов'язкових резервів дає центральному банку змогу впливати вже не лише на динаміку грошової маси, а й на кредитну політику комерційних банків відповідно до державних пріоритетів економічного розвитку країни.

Як інший напрямок удосконалення діючої практики застосування мінімальних обов'язкових резервів доцільно було б розглянути деякі можливості щодо поліпшення технологічної схеми розрахунку норм резервування. Йдеться про надання комерційним банкам дозволу частину визначеної суми обов'язкових резервів тримати у готівковій формі. Наданий спершу Національним банком дозвіл такого утримання в розмірі 30% від суми резерву пізніше було замінено доволі неспівним формулюванням про вирішення Правлінням НБУ можливостей не лише змінювати норму покриття обов'язкових резервів залишками готівки в касах комерційних банків, а й повністю відмінити її. Практика окремих розвинутих країн (США, Німеччини, Швейцарії) свідчить радше на користь позитивного рішення щодо надання такого дозволу. Результатом же чіткого визначення суми касової готівки, котру можна зараховувати в покриття обов'язкових резервів, може стати не лише вирішення проблем підтримання ліквідності окремих комерційних, а й сприяння стабільнішій динаміці резервних активів банківської системи загалом.

Таким чином, запровадження диференційованої за різними критеріями системи норм обов'язкових резервів і поліпшення техніки їх застосування центральним банком може сприяти підвищенню ефективності та гнучкості цього інструменту грошово-кредитного регулювання. Реалізація означених вище напрямів удосконалення системи мінімальних обов'язкових резервів може створити оптимальну схему застосування Національним банком України резервних вимог як інструменту впливу на діяльність комерційних банків, а отже, і на перебіг економічних процесів загалом.